

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE

SOLDATUL ROMAN ÎN DACIA
ASPECTE DE VIAȚĂ SOCIALĂ ȘI VIAȚĂ COTIDIANĂ

REZUMAT

Îndrumător științific

Prof. dr. Mihai Bărbulescu

Doctorand

Monica Gui

Cluj-Napoca

2013

CUPRINS

Argument

I. Introducere

- I.1. Valorizarea temelor sociale în istorie și în arheologie
- I.2. Spre o istorie socială a armatei romane
- I.3. Structura lucrării

II. Viața socială

II.1. Surse

- II.1.1. Texte juridice
- II.1.2. Documente private
- II.1.3. Epigrafe
- II.1.4. *Excursus* – diplomele militare

II.2. Statutul soldatului roman

- II.2.1. Privilegiile legale
- II.2.2. Situația financiară
- II.2.3. Poziția socială a soldaților și veteranilor din Dacia

II.3. Familia

- II.3.1. Problema căsătoriei militarilor. Impactul asupra relațiilor sociale
- II.3.2. Familiile soldaților și veteranilor din Dacia

II.4. Forme de coeziune socială

- II.4.1. Conceptul de „comunitate militară”
- II.4.2 Comunități militare în Dacia

III. Viața cotidiană în lumina materialului arheologic

III.1. Descoperirile mărunte

- III.1.1. Preliminarii teoretice
- III.1.2. Metode și probleme
- III.1.3. Interpretare și rezultate

III.2. Descoperirile mărunte din castrele Daciei

- III.2.1. Cercetările arheologice și publicarea materialului
- III.2.2. Metoda de lucru
 - III.2.2.1. Stabilirea categoriilor funcționale
 - III.2.2.2. Baza de date

III.2.2.3. Modele de analiză și limite

III.2.3. Discuție. Categoriile de piese

III.2.3.1. Podoabe și accesorii vestimentare

III.2.3.2. Instrumente medicale și obiecte de toaletă

III.2.3.3. Instrumente și accesorii de scris

III.2.3.4. Garnituri de centură

III.2.4. Interpretări

III.2.4.1. Prezența femeilor în castre

III.2.4.2. Îngrijire medicală și personală

III.2.4.3. Răspândirea culturii scrise

III.2.4.4. Moda militară

III.2.5. Studiu de caz. Ansamblul arheologic de la Buciumi

IV. Concluzii

Bibliografie

Anexe

Catalogul inscripțiilor

Catalogul descoperirilor mărunte

Planșe

Cuvinte cheie: armata romană, Dacia, viață socială, soldați, epigrafie, descoperiri mărunte

Armata imperială este cu siguranță cea mai bine cunoscută instituție a epocii romane, însă de regulă investigațiile s-au focalizat pe aspecte formale (ierarhie, echipament, fortificații, sistem defensiv) sau cu impact asupra istoriei evenimentiale (campanii, bătălii). Cu toate că soldatul roman a fost analizat sub raportul privilegiilor legale, al rutinei și al antrenamentului, al dietei, al familiei etc., există în continuare sentimentul că nu s-a parcurs suficient înspre a înțelege ce însemna, de fapt, a fi *miles Romanus*, înspre a descrie armata prin prisma propriilor încercări de a se defini și de a se raporta la restul societății. Drept urmare, s-a ajuns la formularea unor noi întrebări și implicit la deschiderea unor direcții de cercetare inedite. În ultimii ani, în cadrul studierii armatei și-au făcut loc concepte ca identitatea, comunitatea militară sau practicile sociale, de multe ori pe filiera științelor sociale.

Scopul urmărit în lucrare de față a fost acela de a utiliza vasta cantitate de informație referitoare la armata romană, la care și-au adus contribuția specialiști din diferite domenii ale istoriei antice și arheologiei, pentru a cerceta un subiect atins doar tangențial de către alte studii: dimensiunea socială și mecanismele sociale ale armatei provinciale din Dacia. În consecință, ne-am propus schițarea imaginii soldatului roman din Dacia în primul rând pe coordonate sociale, folosindu-ne atât de dovezile epigrafice, cât și de cele arheologice, ambele categorii punând în lumină diferite fațete ale problemei abordate. Alegerea aspectelor de viață socială și viață cotidiană relevante a fost determinată de potențialul, disponibilitatea și calitatea surselor.

În capitolul introductiv (*Introducere*) am realizat o scurtă trecere în revistă a dezvoltării temelor sociale în cadrul istoriei antichității, precum și reflectarea lor în ceea ce privește studiul armatei romane. În continuare, urmează cele două părți principale ale tezei, intitulate *Viața socială*, respectiv *Viața cotidiană în lumina materialului arheologic*. Pentru a nu complica prea mult structura tezei, acestea au fost considerate „capitole”, deși, datorită dimensiunilor și subiectelor tratate, depășesc capitolele tipice.

Prima parte e construită mai ales în jurul datelor epigrafice, cu ajutorul cărora se pot contura trei fațete ale vieții sociale ale soldaților din Dacia: statutul, familia și comunitățile militare. Aceste aspecte au fost observate la nivelul întregului Imperiu, urmărindu-se apoi

situația concretă din provincie.

Secțiunea debutează cu subcapitolul *Surse*, în care sunt recapitulate sursele scrise disponibile din antichitate (texte juridice și literare, documente private – *testationes*, acte de privind *epikrisis* etc.), precum și limitele utilizării lor. Am insistat asupra epigrafelor și diplomelor militare întrucât acestea au relevanță directă pentru provincia Dacia.

În privința inscripțiilor, cele mai importante probleme ar fi numărul prea redus pentru a se preta la analize statistice convingătoare și imposibilitatea unei datări foarte strânse, rezultând în dificultăți între găsirea unui echilibru între dimensiunea lotului epigrafic și nivelul la care se dorește analiza. În plus, în special inscripțiile funerare, de altfel cele mai numeroase, nu au valoarea unor documente legale, în ciuda unor termeni împrumutați din sfera juridică. Un alt aspect care trebuie amintit este cel al „comportamentului epigrafic”. Chiar și numai lotul de inscripții din Dacia este suficient pentru a observa suprareprezentarea gradaților, ceea ce reduce valoarea inscripțiilor pentru reliefaarea vieții sociale a soldaților de rând. Totuși, anumite tendințe pot fi decelate, mai ales prin raportarea la situații generale sau locale observate în lumea romană în intervalul de timp relevant.

Diplomele militare au fost considerate pe larg, deoarece constituie o sursă de informații inestimabilă atât asupra familiilor soldaților auxiliari, cât și asupra restricțiilor la care erau supuși și a modului în care profesia le influența viața personală. Importanța lor este cu atât mai mare cu cât, mai ales în ultimii ani, numărul diplomelor cunoscute pentru trupele din Dacia a crescut exponențial, fiind semnalate la ora actuală în jur de 96 de exemplare. Formularul documentelor a suferit o serie transformări în aparență ne semnificative, dar care în realitate reflectă nu doar procesul de organizare a *auxilia* și de regularizare a duratei serviciului militar, ci și schimbarea unor practici și atitudini ale autorităților față de soldații auxiliari, precum și realitățile sociale în plin proces de schimbare. Grija pentru a așeza viața unor potențiali noi cetățeni pe coordonate considerate adecvate este transparentă.

Al doilea subcapitol (*Statutul soldatului roman*) detaliază poziția militarilor în societate, poziție determinată de privilegiile legale, de remunerația constantă și de alte recompense materiale, precum și de rolul politic crescând al armatei. Prin urmare, statutul soldatului roman nu a fost unul static, ci în permanentă transformare, atrăgând după sine consecințe în plan social.

Dacă, în teorie, acesta apare ca un individ favorizat, situația reală la nivelul Daciei nu poate fi apreciată cu în mod real, sursele puțin numeroase fiind greu de evaluat din punct de

vedere al dinamicii sociale și al mobilității verticale. În orice caz, sunt vizibili în mod aproape exclusiv cei cu anumite ambiții de promovare socială, însă reușitele sau nereușitele lor au o anumită valoare informativă. Ceea ce se cunoaște deja este că în Dacia, dar și în alte provincii, în ciuda militarizării puternice, veteranii nu au fost dornici de a se implica în viața municipală, iar statutul lor legal îi ajuta să se eschiveze de la astfel de îndatoriri. Destinul militarilor în micile localități și în mediul rural este mult mai puțin cunoscut. O situație aparte se constată la *Micia*, pagus al Sarmizegetusei, dezvoltat lângă un castru auxiliar cu o puternică garnizoană. Binecunoscutele inscripții ridicate de *veterani et cives Romani* subliniază preeminența militarilor în această comunitate. S-a presupus, în mod logic și pe baza analogiilor, că veteranii trebuie să se fi numărat inițial printre proprietarii modestelor vile rustice răspândite în teritoriile centrelor urbane din Dacia, iar epigrafe atestându-i în aceste zone nu lipsesc.

Imaginea unei poziții relativ bune a militarilor în societate poate fi recompusă și pe baza altor indicii epigrafice și arheologice. Militarii se puteau pune în evidență printr-o serie de lucrări publice realizate pe cheltuială proprie. Câteva inscripții arată refacerea sau construirea unor edificii *impedio suo, pecunia sua ori a solo*. Pe lângă dedicațiile private, starea de fapt își găsește ecoul în dedicațiile colective ale trupelor care salută generozitatea împăraților.

Exceptând primii ani de existență ai provinciei, când veteranii războaielor cu dacii aveau posibilitatea de a juca un rol relativ important, statutul militarilor de rând depindea probabil în măsură mai mare de societatea în care și-au desfășurat activitatea și au ales să se retragă, decât de profesia lor. Astfel, nu e de mirare că ei sunt vizibili în comunitățile apărute în preajma castrelor, cum ar fi *pagus*-ul de la *Micia* ori *canabae*-le legiunii a XIII-a. Dovezile din Dacia concordă cu imaginea de ansamblu. Armata i-a oferit individului în toate timpurile, dar mai cu seamă din sec. III posibilitatea de a acumula averi considerabile după standardele majorității populației, nu atât prin soldă cât prin șansa de a avansa în carieră, de a primi donative, de a-și desfășura mici afaceri, eventual de a comite abuzuri, și de a-și crea diferite legături cu personaje influente.

În debutul subcapitolului următor, *Familia*, am expus problema căsătoriei militarilor, în cazul căreia persistă unele necunoscute. Astfel, se știe că interdicția de căsătorie li se aplica soldaților de rând, dar nu este clar dacă și centurionilor din legiuni. În plus, o serie de diplome militare publicate în ultimii ani redeschid un subiect considerat închis, aruncând un

semn de întrebare asupra ridicării interdicției în timpul lui Septimius Severus. Ceea ce apare însă destul de clar este că, în general, soldații priveau legăturile formate în timpul serviciului militar ca pe niște căsătorii, chiar dacă le lipsea *conubium*. Cel puțin așa rezultă din numeroasele inscripții funerare în care apar termeni ca *uxor*, *coniux*, *maritus*, *sposus*, *sposa*, inscripții private care mărturisesc nu statutul legal al relațiilor, ci sentimentele de afecțiune între parteneri.

Doar prin raportarea la un cadru mai larg putem înțelege unele realități din Dacia, din moment ce baza pentru studierea relațiilor sociale ale militarilor de aici o constituie puțin peste 200 de inscripții. Nu este surprinzător că cele mai bine documentate familii și relații sociale sunt cele ale soldaților și veteranilor din *auxilia*, în cazul cărora pot fi utilizate diplomele militare. Pe acestea apar cel mai frecvente familii care menționează de la trei copii în sus, fiind cunoscute câteva cazuri de soldați cu patru, cinci și chiar șase copii. Dintr-un total de 43 de copii ale constituțiilor imperiale care relevă detalii despre familie, 32 sau 34 nu amintesc soții; în aproape toate cazurile în care ele sunt menționate, la mijloc se află și copii. E greu de crezut că acești *milites* erau cu toții celibatari sau au rămas văduvi. Mai degrabă, ei par a nu se grăbi să-și legitimizeze relațiile din timpul serviciului militar, preferând să facă uz de *ius conubii* la o dată ulterioară, *civitas liberorum* conținând mai mult. Pe de altă parte, creșterea numărului de *cives Romani* din provincie însemna că existau tot mai multe femei care dețineau cetățenia, printre ele chiar fiice de soldați. Impresia este confirmată de epigrafe, care fac cunoscute *uxores* purtând numele de Ulpia sau Aelia.

Ținând cont de restricțiile mai severe impuse soldaților din legiuni datorită tradiționalului lor statut superior, precum și de tiparele observate la nivelul întregului Imperiu, se poate presupune că aceștia ar fi avut unele dificultăți în formarea relațiilor stabile, de tip cvasi-marital, în primii ani ai provinciei. Mai mult, probabil pentru ei respectabilitatea copiilor era mai importantă decât pentru auxiliari. Totuși, deși pentru aceștia din urmă nu existau constrângeri sociale atât de serioase, ei par a adopta curând comportamentul soldaților din legiuni în a-și găsi soții cu cetățenie. La aceasta au contribuit atât numărul crescând de fiice și liberte ale veteranilor, odată cu permanentizarea garnizoanelor, cât și, probabil, statutul tot mai elevat al *milites*, o parte dintre ei deja *cives Romani* înainte de înrolare. Este greu de spus dacă la starea de fapt a contribuit decizia lui Antoninus Pius din 140 sau evoluția naturală a comunităților apărute pe lângă bazele militare. Numărul mai ridicat al familiilor auxiliarilor se datorează pe de o parte avantajului de care se bucurau aceștia înainte de sfârșitul anului 140, pe de alta hazardului epigrafic. De asemenea, inscripțiile din Dacia au

oferit unele indicii privind importanța tradiției de familie în alegerea carierei militare, precum și cunoașterea și utilizarea unor privilegii legale, cum ar fi testamentul militar.

De interes pentru tematica axată pe studierea armatei romane sub aspect social sunt mecanismele de coeziune care au contribuit la constituirea acesteia ca un organism social aparte, discutate în subcapitolul intitulat *Forme de coeziune socială*. Pe de o parte, putem vorbi de presiunea de a se conforma unor tipare de conduită, exercitată de la vârful ierarhiei militare, pe de alta de comportamente inerente unor grupuri umane care, prin forța împrejurărilor, sunt nevoie să-și desfășoare existența în comun. Formarea unui *esprit de corps* era esențială și acesta s-a dezvoltat și poate fi observat pe mai multe paliere, *militēs* situându-se și definindu-se în raport cu camarazii cu care împărțeau un *contubernium*, cu *centuria* din care făceau parte, cu unitatea în care serveau, sau cu profesia militară în general. Cele mai puternice sentimente de apartenență la o comunitate nu sunt însă față de „armata romană”, o entitate abstractă care probabil nu era contemplată de majoritatea soldaților. În Dacia, ca pretutindeni în Imperiul Roman, camarazii sunt numiți *fratres*, *contubernales*, *commanipulares*, *contirones*, *conveterani*, sunt închinare altare geniilor trupelor, dar mai cu seamă geniilor protectoare ale centuriilor, acestea constituind sistemul de referință al soldatului, în raport cu care își definea locul în societatea cazonă.

Sporirea avantajelor financiare odată cu domnia lui Septimius Severus se transpune și în cimentarea comunităților militare. *Scholae* apar în întreg Imperiul și este remarcabilă omogenitatea fenomenului, legionarii de *Potaissa*, de pildă, manifestându-se într-un mod extrem de similar cu cei de la *Lambaesis*. Permișiunea de înființare a colegiilor de subofițeri le-a oferit acestora un cadru de socializare organizat sub auspiciile împăratului și totodată un bun prilej de a-și cheltui surplusul monetar pentru onorarea casei imperiale, consolidând relația monarhului cu armata sa. Suprastructura comunitară este vizibilă și în alte manifestări ale trupelor, cum ar fi exprimarea recunoștinței față de generozitatea împăratului în formule similare, din Dacia până în Africa.

Legat de sentimentul de apartenență la o comunitate distinctivă și printre mijloacele exprimării unei identități militare am amintit de asemenea mormintele cu piese de centură. Deși scăzut, numărul lor crește încet, dar sigur, odată cu publicarea unor importante necropole, cum ar fi cele de la *Apulum*.

În partea a doua a tezei, sau al doilea capitol, *Viața cotidiană în lumina materialului*

arheologic, am avut în vedere o re-valorificare materialului mărunț rezultat din săpăturile arheologice. Datorită caracteristicilor acestui gen de piese, printre care prelucrarea relativ ușoară și în consecință publicarea mai completă comparativ cu alte materiale arheologice, așa-zisele descoperiri mărunte se pretează la ilustrarea unor aspecte din viața cotidiană a soldatului roman. Am ales să ne oprim asupra unor categorii de obiecte comune, folosite în viața de zi cu zi, dar care au implicații mai pronunțate în sfera socialului. Astfel, prin contextualizarea lor, chiar dacă foarte generală, piesele vin în completarea și întregirea temelor reliefate în capitolul anterior cu ajutorul dovezilor epigrafice, teme care țin de statut, familie, comunitate și identitate militară. Recunoaștem adoptarea paradigmei în care practicile sunt privite ca asigurând legătura între tiparele de distribuție ale obiectelor și viața socială a indivizilor din trecut.

În primul subcapitol, *Descoperirile mărunte*, ne-am oprit asupra unor probleme de metodă a căror relevanță este indiscutabilă pentru interpretarea materialului arheologic. În mod tradițional, studiul obiectelor mărunte constă în catalogarea lor pe criterii ce țin de funcție, material, tipologie etc., cu scopul de a obține unele repere privind cronologia, producția și distribuția fiecărei categorii, informații folosite în continuare la datarea diferitelor secvențe stratigrafice ale unui sit arheologic. Totuși, în ultimii 20-30 de ani a început să fie recunoscut potențialul descoperirilor mărunte în revelarea dimensiunilor sociale și economice ale epocii romane. O temă centrală a dezbaterilor din cadrul disciplinei a fost și a rămas relația dintre ființele umane și lumea materială în care și-au desfășurat existența. În prezent, se poate vorbi despre o nouă teoretizare a interpretării culturii materiale, în special sub influența unor idei și concepte venite din sfera științelor sociale. Astfel, din perspectiva post-procesualistă, cultura materială nu mai este văzută ca rezultanta exclusivă a unor procese de adaptare la mediul înconjurător, ci ca fiind potențial folosită în mod activ în diferite strategii sociale. Tiparele geografice și temporale rezultate din distribuția pieselor au început să fie privite ca relative la „moduri de a face lucruri.”

În subcapitolul *Descoperirile mărunte din castrele Daciei* urmează prezentarea și evaluarea materialului arheologic mărunț publicat din provincie. Multe dintre obiecte au fost totodată introduse într-o bază de date, pentru a permite o perspectivă asupra ansamblurilor de piese și reprezentativității lor. Evident, nu toate categoriile s-au dovedit relevante pentru tema aleasă, nedevăluind ceva în sensul identității militare sau a relațiilor sociale. Ținând cont și de aspectul cantitativ, am insistat asupra materialelor care au potențialul de a transmite

mesaje sociale și culturale: modul de a se prezenta în report cu semenii și cu celelalte grupuri (podoabele, accesoriile vestimentare, piesele de centură) sau un anumit comportament cultural (obiectele de toaletă, instrumentele de scris). Inevitabil, discutarea categoriilor este inegală. Situația reflectă, pe de o parte, interesul pentru acestea în literatura de specialitate, pe de alta natura materialului și întrebările la care se caută un răspuns. Pieselor multifuncționale, celor cu rol ambiguu ori valoare simbolică le-a fost alocat un spațiu mai mare.

Rezolvarea unor probleme legate de funcționalitate și practici, pe coordonatele teoretice rezumate în introducerea capitolului, a fost realizată în al treilea subcapitol (*Discuție. Categoriile de piese*). Aici abordarea este mai „tehnică”, punctându-se chestiuni ce țin de funcție, tipologie, analogii, datare etc. De asemenea, s-a încercat, pe cât posibil, urmărirea modului în care piesele erau utilizate în contexte diferite.

Concluziile analizei materialului au fost folosite în următorul subcapitol (*Interpretări*) pentru a răspunde la întrebări mai complexe, care au necesitat și integrarea altor tipuri de date, cum ar fi prezența femeilor în castre, îngrijirea medicală și personală, răspândirea culturii scrise și moda militară. Rezultatele obținute pentru fiecare din subiectele enumerate vor fi rezumate în continuare.

În stadiul actual al cercetărilor nu se poate spune că prezența femeilor în castrele Daciei era constantă sau semnificativă, dar ea există și este demonstrată de materialul arheologic. Identitatea acestor femei rămâne însă necunoscută. Cu toate rezervele datorate numărului până la urmă infim de inscripții, am arătat că sunt atestate familii conjugale ale militarilor din legiuni și mai ales din *auxilia*. La acestea se adaugă diplomele militare care îi înfățișează uneori cu soții și cu numeroși copii, dar și ca având în grijă *matres* și *sorores*. Totuși, din discuția extinsă din subcapitolul anterior referitoare la ambiguitatea podoabelor a rezultat că, deși a le considera piese de harnașament a constituit de multe ori calea de a eluda discuția incomodă despre elementele feminine din castre, multe par a fi într-adevăr conforme cu interpretarea inițială. Cheia pentru o rezolvare mai satisfăcătoare ar fi înregistrarea mai multe date contextuale, pentru că numai prin observarea locului de descoperire și a asocierilor de obiecte se pot avansa ipoteze credibile într-un sens sau în celălalt.

Printre contribuțiile personale putem aminti o clasificare mai rafinată a instrumentelor medicale. Sub această etichetă au fost de multe ori adunate într-adevăr instrumente chirurgicale, dar mai ales obiecte de toaletă și domestice. Izolarea celor care făceau parte fără dubii dintr-un *instrumentarium* medical și examinarea asigurării îngrijirii medicale în rândul

armatei, a scos de fapt în evidență interesul generalizat pentru îngrijirea personală și pentru igienă. Aproape toate săpăturile din castre, oricât de limitate, au produs măcar un instrument de toaletă. Acestea nu sunt doar cele mai frecvente, ci se distribuie relativ uniform în barăci și alte construcții din perimetrul fortificațiilor. Faptul nu este surprinzător, ținând cont de importanța prevenției, dar în mare măsură și a menținerii unei anumite imagini.

Scrisul era omniprezent în mediul militar, apărând sub forma inscripțiilor monumentale, a *instrumentum domesticum*, a documentelor oficiale ori private. Alte indicii sunt oferite de instrumentele și accesoriile de scris. Totuși, o astfel de răspândire nu poate fi tradusă în nivelul de alfabetizare al soldaților. Din moment ce deducerea unor cifre exacte este practic imposibilă, am considerat ca un demers mult mai util cercetarea modului în care scrisul era utilizat în structurile administrative și sociale, a rolului pe care îl juca în viața indivizilor. Dovezile din Dacia ilustrează de la personaje care abia reușesc să zgârie câteva caractere chinuite pe un vas și cele care învață alfabetul, până la soldați care se pot într-adevăr exprima în scris.

În capitolul anterior, și în special în subcapitolul referitor la comunitățile militare, au fost expuse o parte din mecanismele necesare pentru a menține coeziunea de grup esențială funcționării armatelor. Dar ideea de apartenență la o comunitate, împărtășirea identității colective, nu sunt doar stări interiorizate. Mai mult, inducerea unui anumit comportament unui grup social se realizează atât prin impunerea fățișă a normelor, cât și prin dezvoltarea unor moduri particulare de a folosi cultura materială în practici sociale, conducând la structurarea *habitus*-ul definit și discutat de P. Bourdieu. În construcția și afirmarea oricărei identități un aspect important, și de altfel cel mai ușor de exploatat, este aparența. În literatura de specialitate se conturează două modele de propagare și impunere a modei: dinspre vârful ierarhiei, prin controlul producției și distribuției, și dinspre bază, determinată în acest caz de presiunea grupului și de dorința de conformitate. În perioada de care ne ocupăm (sec. II – III) nu se poate vorbi despre o producție centralizată a echipamentului militar și care ar explica omogenitatea ansamblurilor de piese. În consecință, „uniforma” soldatului roman, surprinzătoare tocmai pentru că nu exista acest concept, ar constitui o modalitate conștientă și deliberată de a-și semnaliza statutul social și profesional. Din sec. III mai ales, armata din Dacia începe să se situeze tot mai clar într-un context regional, situație reflectată inclusiv în aces gen de material. Interesantă din această perspectivă este și folosirea unui tip destul de specific de *Ringschnallengulum*, precum și lotul important cantitativ de cataramă circulară care începe să iasă la lumină din siturile de la *Apulum*.

În ultimul subcapitol al, *Studiu de caz. Ansamblul arheologic de la Buciumi*, am încercat aplicarea unor tehnici moderne de analiză a distribuției artefactelor. Deși nu complet inutile, rezultatele nu au fost mulțumitoare, devenind evidente limitările impuse de considerarea unor piese până la urmă nestratificate.

Mai mult decât un rezumat al capitolelor anterioare, capitolul final, *Concluzii*, s-a vrut unul în care să se pună problema aplicării retrospective a unor concepte în definitiv moderne și post-moderne asupra antichității, cel mai vehiculat dintre acestea fiind identitatea.

Soldații trebuiau să se conformeze unor așteptări sociale care se răsfrângeau atât asupra propriilor așteptări și atitudini, cât și asupra unor aspecte mai concrete ale existenței. În cadrul colectivităților apar reguli nescrise privind modurile „corecte” de a se folosi de obiecte și de a face anumite lucruri, inclusiv de bază, cum ar fi modul de a vorbi și de a se prezenta, postura adoptată, îmbrăcămintea corespunzătoare etc. Moda militară, al cărei obiect central este centura, în rolul ei de indicator al statutului, demonstrează existența unor presiuni și forțe de coeziune interne. Principalul vehicul al forțelor externe, impuse dinspre vârful ierarhiei, al căror scop era de a atenua diferențele inerente unui grup precum cel reprezentat de armata romană, este *disciplina militaris*. În măsura în care acceptăm aceste premise, atunci, într-adevăr, se poate vorbi despre o identitate militară, responsabilă pentru ușurința cu care putem generaliza despre soldatul roman ca tip uman și socio-profesional.